

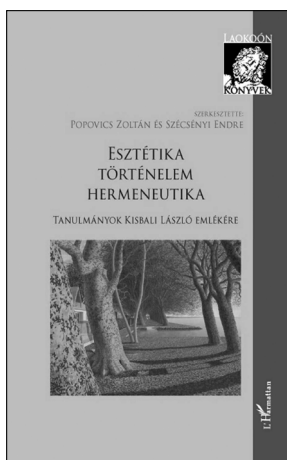
A „NAGY ÁTALAKULÁS”

Popovics Zoltán – Szécsényi Endre (szerk.): *Esztétika, történelem, hermeneutika. Tanulmányok Kisbali László emlékére*

Noha az *Esztétika, történelem, hermeneutika. Tanulmányok Kisbali László emlékére* című kötet nem nevezi magát *estschrift*nek, mégiscsak e műfajba tartozik, hiszen tanulmányai a tíz évvel ezelőtt elhunyt kiváló tudós munkássága előtt tisztelegnek. Magától értetődő, hogy a *Jelenkorban* írtunk e kötetről: Kisbali egykor az esztétika szak tanára volt a pécsi bölcsészkaron, s pécsi folyóiratban, a *Janusban* jelent meg 1987-ben egyik legfontosabb tanulmánya, *Ízlés és képzelet: az esztétikai beszédmód kialakulása a XVIII. században* címmel. A *Janus* számai – egyedi módon a magyar folyóiratok történetében – dossziéként jelentek meg, s a dossziében az olvasó három-négy betétfüzetet, minifolyóiratot talált. Kisbali imént említett tanulmánya „Az esztétika forrásvidéke” című, általa szerkesztett betétfüzet előszava volt, amelyet tanítványainak fordításai elé írt. Az egykori hallgatók némelyike a mostani kötetben is szerepel. Kisbali pécsi műhelyének a nevét pedig az a Szécsényi Endre által szerkesztett könyvsorozat – a Laokoón Könyvek – viszi tovább, amelynek keretei között az *Esztétika, történelem, hermeneutika* is megjelent.

A rossz *estschrift*eket az különbözteti meg a jóktól, hogy az előbbieknél túl sok szerzője van, olyanok is, akiknek a munkássága alig áll kapcsolatban az ünnepelt tudós életművével, a kötetbe foglalt túl sok szöveg egy része pedig csak az ajánlásával vagy egy lábjegyzettel kapcsolódik az ünnepelthez, de a témájával vagy a módszerével nem. Az így előálló vegyes kötetek írásai szinte sosem vitatják az ünnepelt szellemi eredményeit (mintha nem is ez volna a tudomány alapvető működésmódja), s nem jelölik ki pályája, életműve legfontosabbnak vélt pontjait: azokat, amelyekhez érdemes kapcsolódnival, vitatva vagy folytatva az egykori kezdeményezéseket. Az *Esztétika, történelem, hermeneutika* a jobb *estschrift*ek közé tartozik: a kötetnek tizenöt szerzője van, s mindegyikük tanulmánya kötődik így vagy úgy Kisbali művéhez, ha nem a szövegeihez, hát egykori előadásaihoz. Az ő szellemi hatása ugyanis szinte nem is az írásain keresztül érvényesült (feltűnően keveset publikált), hanem előadásain, beszélgetésein, magánlevelein keresztül. Utókorának olvasói csak a szövegeivel ismerkedhetnek meg,¹ de egykori tanítványai és munkatársai emlékezetükben tartják „szóbeli hagyatékát” is.

E gyűjtemény mégsem nevezhető a Kisbali-tanítványok kötetének. Egyrészt mert szerepelnek benne olyan szerzők is, akiket nem tanított (nem is taníthatott, hisz például a kollégái voltak), másrészt mert az egykori tanítványok némelyike ma már más témákkal, más módszerekkel foglalkozik,

¹ Kisbali László: *Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások*. Szerk.: Szécsényi Endre. Budapest, L'Harmattan, 2009.

L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2019
266 oldal, 2990 Ft

mint amit egykori tanárától tanulhatott. Recenziómban csak azok írásait taglalom röviden, akik témájukkal vagy módszerükkel szorosabban kötődnek Kisbali életművéhez – a messzebb távolodók szövegeiről csak kevés szót ejtek. *Sapere aude!* című kötete 2004-ben Moszkvából keltezett, Radnóti Sándornak szóló magánlevéllel zárul, ebből idézek most két mondatot: „hosszú idő után újra ráébredtem, hogy az én hazám – nem, nem a görög antikvitás, hanem – a XVIII. századi modernitás. *Po vengerszki*: a felvilágosodás.” Nos, e „hazát” tekintem azon középpontnak, amely köré koncentrikus körök módjára ívelődnek az *Esztétika, történelem, hermeneutika* egyes tanulmányai; némelyikük belső, némelyikük külső körívként. Mielőtt azonban a belső körívhez tartozó írásokra térnék, néhány bekezdés a külső körív dolgozatairól.

V. Horváth Károly filológiai oknyomozása úgy kapcsolódik Kisbali „hazájához”, hogy Lessing egy színműve 19. századi magyar fordítójának a személyét tisztázza. Gálósi Adrienne a Bauhaus egyik tanára, Oskar Schlemmer színpadi munkáit elemzi – lábjegyzetéből értesülünk arról, hogy „egy készülő nagyobb munka része[ként], amely Lessingtől kiindulva tekintti át a »Laokoón-paradigma« változásait”. Két tanulmány is foglalkozik Foucault-val, akiről Kisbali ugyan nem írt, de előadásain gyakran emlegette. Popovics Zoltán a francia szerző felvilágosodás-fogalmának *elméleti* értelmét igyekszik tisztázni aprólékos, belső (a kulturális kontextust mellőző) elemzésével; Cseke Ákos pedig kései műveinek kereszténység-felfogását vizsgálja igazán alaposan. Érdekes, mindkét tanulmányíró megállapítja, hogy Foucault kijelentései a vizsgált témáról meglehetősen ellentmondásosak, ám túteszik magukat ezeken az ellentmondásokon – Kisbali ennél szigorúbb volt, amikor Gadamert rajta-kapta filológiai tévedésén.

Cseke tanulmányában túlzásnak (nem alaptalannak, de túlzásnak) gondolom az állítást, miszerint Kisbali *Sapere aude! Kant felvilágosodásfogalmáról* című alkalmi írása „nyilvánvalóan megelőlegezi a »létezés esztétikája« Kantra (és Baudelaire-re) hivatkozó foucault-i fogalmát”. A francia szerző „öngondoskodásról”, „önmagunk létrehozásának” feladatáról írt sorai összefüggnek, miként az érem két oldala, az európai embert kiskorúságban tartó kereszténység meghaladásának szükségességéről és lehetőségességéről szőtt nézeteivel – ezeket ismerteti-elemzi tanulmányában kiválóan Cseke Ákos. Amennyire tudom, Kisbali írásaiban nincs jelen a kereszténységen való túllépés nietscheánus készítése. Figyelemre méltó már említett 2004-es levelének a német filozófust felemlítő szkeptikus kiszólása: „Nietzsche azt mondaná..., de szerintem – szokása szerint – csak elkiabálná a dolgot”. Nem tudhatjuk, mit szolt volna Foucault kereszténység-meghaladási programjához, de szerintem könnyen lehet, hogy azt mondta volna: a francia szerző némiképp „elkiabálta a dolgot”.

Hasonlóan kétségesnek tűnik számomra a párhuzam, amelyet Somlyó Bálint tanulmánya von Kisbali és a Philippe Lacoue-Labarthe és Jean-Luc Nancy szerzőpár (*L'Absolu littéraire*) nézetei között. Mélyen egyetérték azzal, hogy Somlyó az esztétikatörténész Kisbali „talán legfontosabb problémájának” nevezi a paradoxont, miszerint az esztétikai beszédmód létrejöttének 18. századi folyamata olyan végponthoz érkezett el a romantikus elmélettel, amely elzárja az utat önnön történeti kialakulásának megértése elől.² Ha csak egyetlen inspiratív elemet emelhetnék ki Kisbali életművéből, ez a tézis volna az. Somlyó azt írja, a francia szerzőpár Kantig hátrál vissza, amikor a romantika kiindulópontját keresi. „A romantikusoknak nincsenek előzményeik. Legkevésbé épp abban, ami a XVIII. században esztétika néven létrejött” – idézi borzongatóan határozott kijelentésüket. Kisbali ennél bonyolultabbat és érdekesebbet állított: azt, hogy a romantikus teória ugyan az esztétikai beszédmód kimunkálódásának eredményeként jött létre, ám visszamenőleg érthetetlené tette a szöveghalmazt, amelynek a létét köszönhette. Akár azt is mondhat-

² Lásd *Ízlés és képzelet: az esztétikai beszédmód kialakulása a XVIII. században* című tanulmányát: i. m. 64–65.

nám, e szöveghalmaz megértését és e paradox történet magyarázatát hagyta feladatul a tanítványainak és kollégáinak.

Somlyó Bálint tanulmánya oldja meg a kötetben a legelegánsabban a *festschriften* alapvető feladatát: a saját elméleti kérdések összekötését Kisbali egykori kérdéseivel. Írásával – amely a francia szerzőpár műve mellett Walter Benjamin romantikafelfogását elemzi – máris belsőbb körívhez, a Kisbali életműve felől vezető francia ösvénytől a jóval szélesebb némethez értünk. Radnóti Sándor *A táj újkori keletkezése* című tanulmánya – gondolom, „A táj filozófiája” munkacímen emlegetett készülő művének fejezete – Petrarca nevezetes 1336-os hegymászásának értelmezéseit tekinti át, két markáns német interpretációval, Burckhardtéval és Joachim Ritterével (s rendkívül érdekes szakirodalmukkal) a közép-pontban. Ritter ide vágó tanulmányáról (kötetéről) Kisbali recenziót írt, amely töredékben maradt; Radnóti, mint írja, munkájának folytatására tesz kísérletet a tanulmányában. Az álláspontja röviden az, hogy ugyan Petrarcát illetően a két német szerző tévedett, mert nem az olasz költő fedezte fel a táj esztétikai megpillantását (Burckhardt), s nem volt „a legkorábbi teljesen modern emberek” egyike (Ritter), de a tézisük, miszerint a táj mint önállósult látvány újkori találmány, megáll a maga lábán a rosszul megválasztott példa ellenére is. Ugyanakkor, tisztelem hozzá már én, „az önmagáért vett tájja” való táj feltalálása után továbbra is festettek utalásos, allegorikus, morális tájképeket.

Ha részcímet adhatnák e bekezdésnek, amely Papp Zoltán Kant-tanulmányát ismerteti, így szólna: „Kant rosszul jár”. Ironikus módon kiváló fordítója meglehetően lesújtó véleményt fogalmaz meg a német filozófus fejtegetéseiről. Ilyen következtetésekhez jut el: „Meggyőződésem szerint az említett furcsaságok (és egy további, nemsokára említendő defektus) súlyosan torzítják, sőt végső soron működésképtelenné teszik Kant ízléstanát.” Nem lévén Kant-szakértő, megállapításait nem tudom vitatni. A kategóriák distinktív elválasztásába és rögzítésébe vetett kanti bizalom óhatatlanul kiárad az azt tárgyaló elemzésre is. Bizonyára igaz, amit Papp Zoltán ír, hogy „a művészetten üdvösen korrigálja az ízléleméletet” a kanti életműben. A magamfajta szkeptikus elmét ugyanakkor nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy túl sok és túl sokféle műalkotás – alkotások, amiket valaki valamikor valamiért műalkotásnak tekintett – volt, van és készül ahhoz, hogy lehetséges legyen *tanná* alakítani a róluk megfogalmazható tudást.

Fórizs Gergely dolgozatával Magyarországra érkezünk: Schedius Lajos János a pesti egyetem esztétikatanára volt a 18–19. század fordulóján, latin, német és magyar nyelvű publikációkkal. A tanulmányíró szerint Schedius munkássága – benne itt elemzett zsenielmélete is – a példája Kisbali tételének, „miszerint a »műalkotás öntörvényűségének, az esztétikai tapasztalat eredendőségének romantikus teóriáját« megelőlegezni nem képes esztétikák utóbb »értelmezhetetlenné« váltak”. Fórizs ugyan idézett szavaival némiképp átértelmezte Kisbali tézisé, de a témája szempontjából érthető módon járt el: az antropológiai esztétika gyakorlatát,³ amely Schedius működését is meghatározta, valóban leányékolta utóbb a romantika teóriája. Ugyanakkor e beszédmód – keveredve máshonnan való érvelésekkel – tovább élt még a 19. század második felében is, például Gyulai Pál és értelmezői közössége műveiben. Volt-e zsenielmélete Schediusnak? Fórizs Gergely hathatós segítsége nélkül nemigen lett volna neki. Ha volt, akkor nem az övé volt: a tanulmány remekül mutatja be, miként simította bele – elvi okok miatt, eklektikus filozófushoz méltón, vitatás nélkül – saját írásműveibe más szerzők olykor egymásnak ellentmondó fejtegetéseit, felkínálva olvasóinak a többféle látószög lehetőségét.

Balogh Piroska közös cím alatt valójában két kis tanulmányt közölt a kötetben: két meggyőző példát annak igazolására, hogy a korabeli latin szövegvilág ismerete nélkül nemigen lehet megfelelően értelmezni a 18–19. század fordulójának gondolkodástörténe-

³ Vö. Balogh Piroska – Fórizs Gergely (eds.): *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*. Hannover, Wehrhahn, 2018.

tét. Az első részben Kisbali nevezetes Gadamer-polémiáját tárgyalja újra, kiigazítva egyes állításait, ám összességében igazolva azt: annak, aki ismeri Kisbali szövegét, igazán lenyűgöző olvasmány. A kritikavita közelében, 1998-ban, *A filológia bosszúja* szeptet vetett és vihart aratott; Balogh Piroskának, noha rész tanulmánya rátesz még egy lapáttal a Gadamer-bírálatra, más tudománypolitikai helyzetben megjelenve, azt hiszem, már nem kell vihartól tartania. Tóth Orsolya írása is két részből tevődik össze: az első részben a rajongás 19. századig tartó fogalomtörténetét követi nyomon – Kisbali módszertani intelmét követve, miszerint az esztétika történetét vizsgálva „egy sajátos nyelv vagy inkább beszédmód” működését kell kutatnunk –, hogy azután a második részben Kölcsey egyik novellájának (*A kárpáti kincstárnak*) az értelmezését bontsa ki mintaserűen e kulcsfogalom köré építve.

Szentpéteri Márton építészettörténeti írása memoárszerű esszének indul, majd komoly tanulmánnyá változik, s éppúgy példa lehet újkori kulturális jelenségek diakrón, előtörténet-feltáró magyarázatára, mint a rajongás vagy Szécsényi Endre tanulmányában a fenséges fogalomtörténete. Csak ez esetben az építészet nyelvét kell olvasnia a kutatónak, amikor a négy- és ötelemű – németországi és angliai épületeken látható – oszloprendek egykori jelentésére kíváncsi. Akár a fogalomtörténet-írásban, az építészettörténetben is a reneszánszig, majd az ókorig kell gyakorta visszahátrálni: a három görög (ión, dór, korinthoszi) oszloprend fölé helyezett negyedik, a latin a Colosseumon például a római kultúrának a görög fölötti magasabb rendűségét jelképezte. Szentpéteri tanulmányából megtudhatjuk, mi lehetett a jelentése kora újkori egyetemi épületeken Oxfordban vagy Cambridge-ben. Annak idején Nikolaus Harnoncourt beszédszerű zenének nevezte a Mozart előtti évszázadok retorikailag szervezett muzsikáját – ha jól értem, ugyanígy nevezhetnénk beszédszerű építészetnek mondjuk a cambridge-i Caius and Gonville College kapuit és udvarait.

A 18. századi angol esztétikai – vagy inkább proto-esztétikai, hisz az „esztétika” kifejezés elterjedését megelőző – gondolkodás történetével foglalkozó három tanulmány a kötet legjobbjai közé tartozik. Szécsényi már említett munkája arra a kérdésre keresi a választ, hogyan találkozott össze a fenséges fogalmának történetében a Burke és Kant híres művei előtt még elkülönülő két jelentés: a retorikai stílusra és a természeti jelenségekre vonatkozó. E téma sok-sok elágazásába vélhetően könnyű belebonyolódni, és nehéz áttetsző leírást adni róla. Szécsényi azzal a következtetéssel vágja ki magát mesteri módon a vizsgált szövegveghalmazból, hogy e proto-esztétikai szövegvilágban a modern értelemben vett esztétikai helyett valami mást találunk: spirituális, vagy egyszerűen spirituális és esztétikai élményt. „[M]inden világiasságuk vagy pragmatizmusuk ellenére nagyon is kétséges tisztán szekuláris szövegeként olvasni őket”, így hangzik – legalábbis számomra – a konklúzió.

Gárdos Bálint, aki annak idején a *Jelenkorban* közölte az angol proto-esztétikai vagy ízlésfilozófiai gondolkodás egyik legfontosabb művének, Addison *A képzelőerő gyönyörei* című esszéjének fordítását, ezúttal az angol szerző Cato-tragédiáját elemzi, fölvezolván mögé a főhős megítélésének ókortól hagyományozódó ellentmondásos történetét. Addison drámáját már a kortársai is ambivalens műnek találták; politikai jelentése, mint egyik értelmezője írta, „rejtély volt és az is maradt”. Gárdos szerint a dráma nemcsak Cato sztoikus hősiességét kérdőjelezte meg, de a példakövetés etikai gyakorlatát is. A tanulmány legizgalmasabb fejezete a példaszzerűség rómaiaktól örökölt modelljének 18. századi végéről szól, részben Koselleck érvelésére támaszkodva: a „múltbeli események modellszerűségének”, „az emberi természet helyeken és korokon átívelő egyformaságának” a hitét ekkor váltotta fel az emberek és események egyediségének a képzete és a történelem filozófiai fogalma. Bizonyára így történt; ám a „nagy átalakulás” (hogy kölcsönvegyem Polányi Károly fogalmát a gazdaságtörténetből) nem tüntette el a kultúránkból a példaszűrséget, legfeljebb a középpontjából mozdította ki: műfajok és emberi gyakorlatok sokasága őrzi ma is.

Hogyan kezdi humán tudományi tanulmányát az eszményi angol szerző? Ahogyan Csuka Botond: tézisének világos bejelentésével. Azaz így: „A tanulmány a brit felvilágo-

sodás során megjelenő modern filozófiai esztétikát az érzékenység anatómiájaként értelmezi, olyan vizsgálódásként, amely az új kísérleti módszer alkalmazásával kívánja feltárni az ember érzéki-affektív képességeinek működéséért felelős természettörvényeket, ezáltal gazdagítva az »emberi természet tudományát« (*science of man*), a kor nagy antropológiai vállalkozását”. Mint látható, Csuka az említett „nagy átalakulás” előtt tartja a maga tárgyát, az „érzékenység anatómiájának” a műveit, s egyértelműen fogalmaz e korai esztétika körébe sorolt alkotásokról: „A felvilágosodás esztétikai elméletei nem szépség- vagy művészetfilozófiák, hanem végső soron filozófiai antropológiák”. E tanulmány az érzékenységről – amely jobb, mint bármi, amit erről a témáról magyarul olvastam – Szécsényi írásával összhangban azt is hangsúlyozza már a címében is (*Providenciális esztétika*), hogy a 18. századi angol esztétika műveivel még mindig a Gondviselés érvényesülésének világában járunk.

Angliában a 18. századi aranykort – mint Reményi Édua tanulmányából kiderül – a 19. első felében az esztétikai gondolkodás hiánya, önállóság-vesztése követte, egyidejűleg az esztétikai szempont rohamos társadalmi elterjedésével. E dolgozat, amely a kötet írásai közül talán a legtöbbet örökölt Kisbali cikkeinek humorából, lehetőséget ad az esztétikai gondolkodás történetének nem elméletközpontú nézetére: ami a teória szempontjából lukas időszaknak számít, a társadalomból a hasznosulás, a demokratizálódás, a mindennapivá válás időszaka volt. Összegezve, az *Esztétika, történelem, hermeneutika* kiváló kötet, nagyszerű, hogy elkészült, talán még a „hiperkritikus” Kisbali Lászlónak is tetszene, ha olvashatná. A modern magyar kultúrában ritka jelenség a generációk közötti szellemi folytonosság. A jelentős intellektuális kezdeményezések emlékezete csak nemzedéknyi ideig tart. A saját gondolatmenetek gyakrabban csatlakoznak a nyugati centrumból érkező újabb fejtegetésekhez, mint korábbi hazai elmélkedésekhez. Az *Esztétika, történelem, hermeneutika* azonban fénylő ellenpélda minderre, méghozzá nehéz, szűkös időkben.